

РАЗВИТАК ТУРИЗМА И УГОСТИТЕЉСТВА НА ЦЕТИЊУ

Туризам и угоститељство на Цетињу имају дугу традицију, мада то није уопште познато у данашњој научној и уџбеничкој литератури из ове области (која је, углавном, у зачетку). Пошто се ове двије значајне друштвено-економске дјелатности међусобно условљавају, нужно их је посматрати у корелативној вези.

У развојној линији цетињског туризма и угоститељства, дјелатности које за дуг временски интервал представљају карактеристичне појаве за читаву Црну Гору, разумије се, у границама какве је имала до 1918. године, и готово једине појавне облике у њој, може се извршити глобална периодизација на четири раздобља. То су: период 1830—1878, период 1878—1915, период 1915—1941. и послеријатни период. Придржавајући се ове периодизације, приказаћемо туристичке појаве, туристички промет и развој угоститељства од најстаријих времена до данас.

Посјете Цетињу до 1880. године

Појаве аналогне туризму могу се пратити од оснивања Цетиња крајем XV вијека (1482. се узима као година оснивања града!). Његов утемељивач Иван Црнојевић имао је на Ловћену љетњиковац, гдје је повремено са својом свитом боравио. Сличну појаву касније сријећемо од краја XVII и почетка XVIII вијека,¹ за вријеме цетињских владика из династије Петровић-Његош, који су са својим калуђерима, с времена на вријеме, љетовали на Ловћену.² Цетињске, односно црногорске владике и господари су често зими пребивали у манастирима: Ћелија Добрска

¹ Године 1711. помиње се кућа владике Данила на Ловћену, гдје је сазван савјет 24 најугледнија представника Црне Горе и Херцеговине са руским дипломатским представником М. Милорадовићем (Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, стр. 62).

² П. А. Ровинский, *Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ*, том I, Санктпетербургъ 1888, стр. 141.

И Његош у „Горском вијенцу“ својим стиховима потврђује да је Ловћен љети коришћен за одмор и рекреацију:

*„Присукá сам педесет годинах
На Ловћен сам вазда љетовао,
Излазио на ову вршину...“* (стих 144—146)

(Добрско село), Стањевићи и Подострог у Будванском пољу. Осим у Подострогу, Његош се често одмарао у Прчању и Перасту.

Неке појаве аналогне туризму везане су за функције Цетиња, као државног средишта. Договори главара³ са господарима црногорским око одбране и ратних похода, разне светковине и слично — привлачили су околно становништво Црне Горе и сусједних крајева. Ове појаве добијају у масовности нарочито у првој половини прошлог вијека.

Средином XIX вијека, за вријеме Његоша, у Биљарду и манастир на Цетињу често долази, осим оближњих становника, и народ из читаве данашње Црне Горе и Херцеговине. Ово кретање добија карактер ходочасничког туризма, који се све интензивније развија у вријеме светковина везаних нарочито за култ Петра I Петровића Његоша (проглашеног у народу за свеца). Цетињски манастир постаје заједничко светилиште цијеле Црне Горе. На Петровдан (12. јула) су још од раније сазивани општи црногорски зборови, који ће од средине прошлог вијека прерасти у традиционални прзаник народа Црне Горе. На тај начин је интегрисано племенско представништво народа Црне Горе са једним конфесионалним празником, који ће, са већим и мањим интензитетом, све до наших дана привлачити поклонике и утицати на појаву ходочасничког туризма. Тако је, на примјер, 28. јуна 1879. године „као обично сваке године много свијета из свих крајева Црне Горе, а нарочито из новозадобијених, затијем из сусједне нам бртаске Боке Которске, почео долазити на Цетиње да се поклони ђивоту св. Петра“.⁴ „Увече се народ у многобројним гомилама шетао по освијетљеним улицама цетињским и гледао је ватромет који је у књажевској башти у присуству многобројне и одабране господе приређен био. Уз то је у башти до поноћи играло црногорско народно оро“.⁵ На истоме мјесту се констатује да је сјутрадан на богослужењу „народа било тако много у цркви, да није могао сав стати унутра, но је већина стајала у дворишту црквеном. До послижеподне трајало је весеље народно и продужило се до у вече до под саму ноћ. Сјутрадан почео се народ разилазит у своја мјеста“.⁶ Сличних биљешки има и у другим цетињским новинама, које редовно нотирају овакве свечаности, али смо ову узели као карактеристич-

³ Према подацима С. Поповића, Цетиње је до 1870. године имало око 60 кућа, међу којима су се издвајали „десетак кућа на под и тиглом покривенијех“ и хотел „Локанда“. — Све остале су биле крчме. „У њима су одсиједали Црногорци и Приморци о Новој години, о Бурђеву-дне, о Петрову и Госпођину-дне, на Никољдан и када би дацију доносили, или каквом давијом дошли. О томе су те куће живјеле (подвукао Д.Ј.М.). Свакоме војводи и главару знала се његова крчма у којој је плаћа по „плету“ на дан за лежник и храну, а башка каве и чашице, што би с друштвом попио“. (Старо Цетиње, *Мемоари војводе Симе Поповића*, Историјски институт СР Црне Горе, фасц. 137).

⁴ „Глас Црногорца“ (ГЦ), VIII/1879, бр. 24, 30. VI, стр. 3.

⁵ ГЦ, VIII/1879, бр. 25, 7. VII, стр. 3.

⁶ Ibidem.

ну. Као што смо већ истакли, ходочаснички туризам везан је за Цетињски манастир — у најновије вријеме, разумије се, у много мањим размјерама.

Током XIX вијека, а нарочито у његовој другој половини, на Цетињу су просто измишљане светковине и параде. То је, поред главара који су готово сви присуствовали овим манифестацијама, атрактивно дјеловало и на околно становништво, што је било од утицаја и на појаву и развој туризма и угоститељства. Нарочито су велике свечаности обављане поводом појединих побједа црногорског оружја, појединих вјерских и државних празника, нове године, крсних имена, рођендана и имендана, удаја и женидбе појединих чланова владајуће династије Петровића итд. Примјера ради да наведемо једну биљешку званичних цетињских новина о томе како је изгледало Цетиње након рођења престолонаследника Данила. Ево те биљешке: „Цетиње изгледа непрекидно као у највећи празник. Народа је једнако пуно, да се једва улицама може проћи, Једни одлазе, а други долазе, а има их са свију страна; из Боке Которске, из Херцеговине, из Албаније. . . Било је из Боке до 600 људи“.⁷ У истом листу се констатује и изражава жаљење да је поменуте године било много народа са свију страна који није могао имати „потпуну удобност, јер је Цетиње мало, а гостију сувише“.⁸ Удаја кћерки књаза Николе за краља Петра Карађорђевића, за Викторија Емануела III, краља Италије, за књаза Батенберга, за Николаја Николајевича, брата руског цара, итд.) и женидба престолонаследника Данила принцем из династије Менкленбург — Стрелиц, поводи су за читав низ парада и манифестација својствених великим центрима Европе, што је несумњиво имало одређеног одраза и на његову туристичку репутацију.

Цетињске владике су са својом пратњом, као што смо већ истакли, одлазили у Ђелију Добрску, Стањевиће, Подстрог и Боку на одмор и рекреацију, а књаз Никола са својом свитом и сенаторима у Ријеку Црнојевића гдје је имао зимски дворач (Љесковац), затим на Крушевац у Подгорицу, у Даниловград (Орја Лука), а по ослобођењу Никшића и Бара (1878) и Улциња (1880) и у ове гадове, гдје је имао своје дворце, јахте и др. (Тополица, Суку). Посљедњи црногорски књаз имао је љетњиковач и на Ловћену. Приликом књажевих долазака и одлазака на Цетињу су приређиване праве свечаности.

У периоду до првог свјетског рата било је и неколико значајних културних манифестација, од којих су неке имале обиљежје научног (конгресног) туризма. Ријеч је, на првом мјесту, о 400-годишњици Ободресне штапарије, одржаној 1893. године и прослави 100-годишњице Његошевог рођења 1913. године, као и стогодишњици Његошеве смрти, 1951. године. Све ове прославе

⁷ „Црногорац“, I/1871, бр. 24, 3. VII, стр. 96.

⁸ Ibidem.

имале су карактер величанствених националних, културно-књижевних манифестација. Одржане су уз присуство великог броја научника, књижевника, публициста и политичара југословенског и словенског јавног живота. Публицитет у европској штампи поводом ових јубилеја допринио је подизању туристичког угледа Цетиња и све већег интересовања за културно наслеђе овога града.

Странци су релативно касно почели долазити на Цетиње. До почетка XIX вијека Цетиње и Црна Гора били су terra incognita за иностране посјетиоце. То је била посљедица примитивног саобраћаја (Цетиње је било повезано пјешачким стазама и крчаницима) и тенденциозног писања аустријске штампе. Млетачке власти одвраћале су странце да посјете Цетиње и сл. Нијесу објективно ни постојали услови за било какав туристички промет. Већина путника је завршавала своје туре у Котору и Будви као „посљедњим европским станицама“ То су били главни разлози што се о Цетињу и Црној Гори до почетка XIX вијека мало знало и што је туризам овдје био посве неразвијен.

Почетком XIX вијека јавља се у Европи велико интересовање за Цетиње и Црну Гору. Тај интерес је превасходно био политичкога карактера, али се касније јавља и интересовање за живот, обичаје и типичне особине једног строго патријархалног народа.⁹

Vialla de Sommières је још 1813. године посјетио Цетиње и у свом путопису, који се може сматрати првим путописом о Цетињу, забиљежио да су одаје у Цетињском манастиру специјално оспособљене за путнике и да се странцима свакодневно служе све врсте меса («. .toutes sortes de viandes».)¹⁰ Године 1829. Цетиње су посјетили пољски професор А. Кухарски и Енглец William Barnett.¹¹ Врло је знамиљиво истаћи да је у овом периоду, 1832. године, отворена прва цетињска крчма у једној приземној, сламом покривеној кући.¹²

Након изградње Биљарде 1838. године улиједиле су много интензивније посјете Цетињу. Његош је примао госте у свом дворцу на спавање „по обикновенију славјанског гостопримства“, како се сам изразио на једноме мјесту у писму Татишчеву, 28. октобра 1838.¹³ Те године стиже на Цетиње саксонски краљ Фридрих Аугуст с великом пратњом. Послије њега посјећују Цетиње разни њемачки,¹⁴ енглески, француски и други

⁹ П. И. Поповић, *Интерес за Црну Гору у почетку XIX вијека*, Записи, год. I, св. 1, 1927, стр. 1—12.

¹⁰ Vialla de Sommières, *Voyage historique et politique au Monténégro*, tome I, Paris 1820, p. 366—367.

¹¹ П. И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, стр. 337.

¹² Енциклопедија Југославије, II Загреб MCMLVI, стр. 372.

¹³ Д. Вуксан, *Кроз Његошева писма*, Записи, год. XI, св. 1, књ. XIX, 1938, стр. 1—14.

¹⁴ Видјети: Р. Меденица, *Интересовање Њемаца за Његошеву Црну Гору*, Записи, год. I, св. 1, 1927, стр. 167—173.

страни научници и путописци.¹⁵ Његош им је у Биљарди стављао на располагање собе за преноћиште, „које су могле да важе и у Паризу и Лондону као најљепше собе за спавање, једе с њима за истим столом најбоља и најукуснија јела са свим могућим посланицама и пије у изобиљу шампањца и разних страних дезертних вина, игра билијар, макао и разне друге игре, с њима јаше по Цетињском пољу и разговара француски, руски, италијански и њемачки.¹⁶ Његош је на Цетињу имао необично много гостију 1841. године.¹⁷ Из једног његовог писма, датираног 12. марта 1843. године, у коме каже да му је „одвећ мило да иностранци почесто долазе у Црну Гору“,¹⁸ види се да је посјета странаца тих година била прилично великих размјера. Томе је свакако много допринијела и личност Петра II Петровића Његоша, који је, осим горе истакнутог гостољубља, својом необичном појавом и својим везама и честим путовањима по разним европским земљама, допринио да се побуди научно и туристичко интересовање за његово резиденцијално мјесто Цетиње.

Иностранци посјетиоци, претежно научни радници и путописци, задржавали су се на Цетињу по неколико дана¹⁹ и, по правилу, биљежили своје утиске, што је много допринијело популарисању Цетиња у свијету и било свакако, поред осталог, од великог значаја за увећање туристичке посјете странаца Цетињу. Године 1839. Х. Штиглиц²⁰ помиње неку врсту водича од Котора до Цетиња, истичући да нигдје човјек не може бити примљен пријатније и љубазније него у „гостопримној црногорској колиби“.²¹ Год. 1841. Ј. П. Коваљевски истиче да 4 или 5 кућа служе за гостионице,²² а Ch. Lamb, боравећи на Цетињу 1843. годи-

¹⁵ Године 1838. био је на Цетињу у пратњи саксонског краља dr В. Biazoletto, који је написао путописно дјело о Црној Гори и Ј. Коваљевски. 1839. године Цетиње је посјетио берлински књижевник Н. Stiglic, а затим G. von Franka. Исте године Цетиње су посјетили Енглези Н. Lejard и L. Mitford, 1841. године на Цетињу је био V. Ebel, 1942. Е. Grij и Нил Попов, 1843. S. Lamb и K. Pedzet с неколико официра, 1844, G. Vilkinson, 1846. А. A. Paton, 1850, Ј. Kol, итд. Ријеч је о научницима и дипломатима који су своје посјете Цетињу детаљно описали и оставили нам у наслеђе значајне изворе документације.

¹⁶ Ј. Миловић, Његошева „Биљарда“, Историјски записи (ИЗ), књ. VII, св. 1—3, 1951, стр. 13.

¹⁷ Те године су Цетиње посјетили, поред великог броја странаца, Вук Караџић, др Људевит Гај, др А. Мажуранић, руски дворски савјетници А. В. Чевкин, Н. И. Дадеждин и тајни савјетник Д. М. Кнежевић.

¹⁸ Д. Вуксан, *op. cit.*, стр. 6.

¹⁹ Д. Вуксан, *Странци о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, књ. XXI, св. 6, јун 1939, стр. 348.

²⁰ *Ein Besuch auf Montenegro von Heinrich Stiglitz*. Stutgard und Tübingen I. G. Cotta scher Verlag 1841. (Heinrich Stiglitz, *Посјета Црној Гори*, с њемачког превео О. М. Радовић, Историјски институт СРЦГ, фасц. 70, стр. 22).

²¹ Да би им олакшао приступ, Његош је странцима слао коње и пратњу и дочекивао их, по правилу, пуцњавом из оружја и свирањем труба.

²² Егор Петровић Коваљевскій, *Четъри мѣсяца въ Черногоріи*, Сп. Петербургъ 1841.

не, запазио је да се у случају потребе и остале боље куће привремено претварају у гостионице, обично у вријеме засједања скупштине.²³

Међу овим крчмама нарочито се истицала једна (1842), која по Е. Грџију чак и „странце изненађује пошто боље изгледа него нека локанда у Далмацији. У приземљу је кафана у којој се љети прави и шербет; на горњем спрату су двије чисто намјештене собе са диванима, сандуцима, огледалима, пристојним креветима итд. Та кућа припада Ђорђу Петровићу, али њен гостионичар је столар Алексић, који је прије 12 година побјегао из Котора...²⁴

Год. 1844. G. Wilkinson помиње на Цетињу двије крчме, од којих је једну држао већ поменути Которанин са женом.²⁵ Двије године касније, 1846, А. А. Paton такође каже за једну цетињску гостионицу, свакако за ону коју и Грџију помиње, да је боља него што је очекивао, јер је на спрату нашао чисту собу „намјештену на европски начин“ са добром постељом, ради удобности путника који долазе из Котора. На доњем спрату је била нека врста крчме за домаће људе.²⁶ То је, без сумње, она иста „меана“,²⁷ или хан,²⁸ који се помињу почетком пете деценије, односно „локанда“, у којој је 1862. године једне ноћи било на преноћишту више од 20 гостију.²⁹

Навели смо ових неколико интересантних података да би се видјело какви су били први почеци туризма и угоститељства на Цетињу. Несумњиво, афирмацији Цетиња у том погледу, крајем прве половине XIX вијека, поред изванредних природних љепота што се сријећу на путу и радозналости образованих странаца да упознају ову „ратничку оазу горштака, као непознату и неоткривену земљу“, коју туристи имају тек да освајају, много је допринијело и пословично гостопримство овога града и ласкаво писање странаца о њему.

Године 1864, изградњом „Гранд-хотела“ — толико познатог у литератури под именом „Локанда“ — увелико су побољшани услови за смјештај посјетилаца. Настали су нови импулси у туристичком промету Цетиња. По казивању Љубе Ненадовића,

²³ Charles Lamb, *Aramble in Montenegro*, Blackwood's, Edinburgh, Magazine (London), 57, 1845, стр. 33—51.

²⁴ Ј. Миловић, *Дневник Е. Грџија*, ИЗ, IV/1951, књ. VII, бр. 1—3, стр. 75.

²⁵ Sir I. Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, London 1848, I, 402—562; II, 73—88.

²⁶ А. А. Paton, *Highland and Island os the Adriatic*, London 1849, I, 51—106.

²⁷ „Српске новине“, 13. III 1853, бр. 31; др Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанска штампа о Његовићу и Црној Гори (1833—1851)*, САН, Ист. инст., књ. III, Београд 1931, стр. 214.

²⁸ Д. Д. Вуксан, *Питање црногорских сената*, „Записи“, год. XII, књ. XXI, св. 1 — јануар 1939, стр. 83.

²⁹ „Слога“ — забавник, 1862, I, Нови Сад 1862.

„свагда је био пун странаца, тако да су једнога дана за столом набројали девет народности и девет језика“.³⁰

Хотел „Локанда“ представља прву модерну грађевину у Цетињу. Почео је да се гради 1863,³¹ а већ наредне године био је оспособљен за примање првих гостију. Хотел је имао ресторан и осам спаваћих соба, тзв. „камара“,³² што је омогућавало посјету и задовољење страних туриста и са већим претензијама. О учесталим туристичким посјетама и повећаном туристичком промету 70-тих година говори и једно писмо посљедњег црногорског књаза, упућено руском канцелару, у коме се изричито каже да су се страни посјетиоци толико умножили на Цетињу „да скоро ниједан дан од раног овогодишњег прољећа (1872. — Д.Ј.М.) није протекао, а да Цетиње није примило по којег госта, готово из свакога краја Европе“.³³ Све чешће и бројније туристичке посјете Цетињу крајем прошлог вијека прекинули су херцеговачки устанак (1875) и црногорско-турски ратови (1876—78), па ће оне тек након њих, у вријеме дужег периода мира, до балканских и првог свјетског рата, добити карактер туризма у данашњем смислу тог појма.

Период 1880—1915.

Први почеци организованог туризма на Цетињу везани су за други период његовог развјетка, који обухвата вријеме између Берлинског конгреса и првог свјетског рата. Већ прве године након међународног признања независности Црне Горе, 1879. године, почело је редовно пописивање свих туриста. Ради евиденције, званични органи су штампали специјалне листе са потребним генералијама (име и презиме, занимање, држављанство и куда иде), које је био обавезан да води сваки власник куће на Цетињу који је издавао смјештај.³⁴ Већ тада промет домаћих и страних туриста показује значајне резултате. На Цетиње долази мноштво туриста из разних европских земаља, па чак и из Америке.³⁵ Томе је нарочито допринијело побољшање саобраћајних

³⁰ Љ. Ненадовић, *О Црногорцима*, Београд 1929, стр. 144.

³¹ Хотел је почео да се гради „од суме у износу од 10.000 фиорина, која је скупљена од разних лица са акцијама од по 50 фиорина у цванцикама“. До 1892. године припадао је акционарском друштву за грађење гостионице на челу са војводом Мирком Петровићем, када је Министарство финансија Црне Горе исплатило акције и „Локанду претворило у друштвено власништво“. (Р. Ј. Драгићевић, *Прилози економској историји Црне Горе 1861—1870*, ИЗ, год. VII, књ. X, св. 2, 1954, стр. 431).

³² С. Поповић, *op. cit.*

³³ Ристо Ј. Драгићевић, *О Цетињу и туризму у Црној Гори*, „Туризам“, XII/1964, бр. 1, Загреб, стр. 22.

³⁴ Ваља истаћи да су за прекршиоце ове „уредбе“ биле предвиђене високе „глобе“, које су прогресивно расле, да би се последије трећег прекршаја власницима забрањивало издавање смјештаја (ГЦ, VIII/1879, бр. 16, 5. VI, стр. 4).

³⁵ П. Ровински, *Путовање др-а Б. Шварца по Црној Гори* (од 21. априла до 10. маја 1881), ГЦ XX/1881, бр. 20, 21. V, стр. 2).

веза и изградња првог пута у Црној Гори од границе према Аустрији до Цетиња (1884) и даље до Ријеке Црнојевића (1882) и Подгорице (1890) и постојеће угоститељство које је солидним услугама појачавало интересовање туриста. Пријестонички хотел је у сваком погледу био добар, да бољег није било „у цијелој Далмацији“.³⁶ У њему су „сва јела била обилна и укусна. Уз њих је стајало на столу црвено црмничко вино, црногорски бордо, које има природно кисељаст укус и врло је лако“, писао је њемачки географ Бернард Шварц. Шварц истиче да се у хотелу, „који се баш у сваком погледу мора назвати центром мале пријестонице“, могу наћи „у свако доба често и у касним ноћним сатима“, за игру и разоноду, билијар, шах или карте, поред низа српских, руских, италијанских, њемачких и грчких новина.³⁷

Туристички промет у осмој деценији прошлог вијека покреће и приватну иницијативу на унапређивању угоститељства. Године 1880. спомиње се гостионица с кафаном Ј. Голубовића (Македонца), укусно опремљена намјештајем, тако да се у њој на краће или дуже вријеме уз умјерене цијене могло боравити.³⁸

Године 1888. такође се помиње један од бољих цетињских угоститељских објеката — гостионица „Милош Обилић“, у кући попа Васа Поповића, „гдје се удобан стан, добра храна, пиће (вино, бира и кафа) са чистом, добром и брзом послугом, а све са умјереном цијеном добити може“.³⁹ Године 1894. добра угоститељски објекат држао је и А. Рајнвајн. Ријеч је о гостионици „Краљевић Марко“, која је имала „шест путничких соба за коначење, изврсно јело и пиће с добром послугом“.⁴⁰ Заправо, то је био хотел о коме пишу у својој књизи Н. Avelot и J. de la Nezière, истичући необичан податак који су узели из аутентичног проспекта хотела на њемачком језику — да су у њему гости опслуживани на 9 страних језика (њемачки, француски, италијански, грчки, руски, енглески, шпански, албански и турски).⁴¹ Двадесет трећег јула 1889. године отворио је Ј. Голубовић гостионицу са кафаном поред „Зетског дома“, која је

³⁶ П. А. Ровински, *Цетиње (1884—1889)*, „Грлица“, 1889, стр. 68.

³⁷ *Montenegro von Dr Bernhard Schwartz*, Leipzig, Verlag Paul Froberg, 1883, Seite. 472 (пуни наслов оригинала у преводу гласи: Б. Шварц: *Црна Гора — опис пута кроз унутрашњост уз нацрт географије земље. Неки одломци су објављени у „Записима“ за 1939. годину у преводу Николе Рота*).

³⁸ Власник ставља на знање становништву града и „нарочито господи странцима који долазе на Цетиње“ да је гостионицу с кафаном опремио „с најновијим намјештајем из Тријешћа (Трста — Д. Ј. М.) и удесио тако угондо, да се у њојзи за краће или дуже вријеме а под умјереном цијеном може обитовати у камарама укусно намјештеним“. У кафани и гостионици власник се „постарао за добро јело и пиће, која се у свако доба добити могу.“ (ГЦ, IX/1880, бр. 40, 4. IX).

³⁹ ГЦ, XVII/1888, бр. 26, 26. VI, стр. 4.

⁴⁰ ГЦ, XXIII/1894, бр. 28, 9. VII.

⁴¹ Н. Avelot et J. de la Nezière, *Monténégro, Bosnie, Herzégovine*, Paris 1895, p. 118.

(1898) имала „шест спаваћих соба, једну кафану, подрум на волат, трпезарију и кухињу“.⁴²

Тих година се мрежа угоститељских објеката шири и у околини града, на омиљеном излетишту Цетињана Белведеру и другим мјестима. Још 1888. године један приватни власник (Ј. Кољевић) отворио је кафану на „Прилепу“ (Белведеру),⁴³ а 1894. године цетињски угоститељ Рајнвајн држи и хотел у Жањевом долу, близу аустријско-црногорске границе на Његушима.⁴⁴ Недалеко од Белведера, изнад Добрског Села, на путу за Ријеку Црнојевића, радио је хан од 1899. године.⁴⁵

У посљедњој деценији прошлог вијека туристички промет и угоститељство на Цетињу добијају све више замаха и карактер организоване дјелатности. То се може закључити и систематски пратити на основу података из листа „Глас Црногорца“, који од 1889. године редовно нотира све важније туристичке групе и индивидуалне посјете. Необично је занимљиво и за наша истраживања као извор документације значајно, да овај лист бљежи поименично (име и презиме, занимање и држављанство) све посјетиоце, што омогућава анализу интензитета промета, дужине боравка, временску дистрибуцију и географску структуру иностраних гостију. Тако је, на примјер, у августу 1889. године на Цетињу боравило два дана 18 француских ђака,⁴⁶ а наредне 1890. године у марту 6 француских туриста,⁴⁷ док је од 14. до 28. априла исте године било 100 посјетилаца, такође из Француске, међу којима и кнез Лихтенштајна, с кнегињом и двије кнегињице.⁴⁸ Двадесет четвртог априла 1891. године стигло је на Цетиње из Котора неколико кола с енглеским туристима, који су у Котор приспјели једном јахтом и једним већим паробродом. Они су одсјели у „Великој локанди“, тј. ту су вечерали и ноћили, да би се сјутрадан вратили у Котор.⁴⁹ Десетих дана касније град је посјетило „пунијех 15 кола“ бечких туриста.⁵⁰ Маја 1892. године Цетињу су учинили посјету 26 бечких⁵¹ и већа група енглеских туриста, што су својим паробродом били у Боки Которској.⁵² Туристичка сезона 1893. године почела је већ у априлу, када су „иза границе почели похађати нашу престоницу у великом броју“, туристи, међу којима се налазио највећи број из Прага и Лондона,⁵³ да би 16. јуна исте године посје-

⁴² ГЦ, XXVII/1898, бр. 47, 21. XII.

⁴³ ГЦ, XVII/1888, бр. 18, 9. V, стр. 4.

⁴⁴ ГЦ, XXIII/1894, бр. 28, 9. VII.

⁴⁵ ГЦ, XXVIII/1899, бр. 19, 8. V (видјети чланак: Н. Граовски, „Чеси на Цетињу“).

⁴⁶ ГЦ, XVIII/1889, бр. 34, 20. VIII.

⁴⁷ ГЦ, XIX/1890, бр. 13, 24. III.

⁴⁸ ГЦ, XIX/1890, бр. 15—17.

⁴⁹ ГЦ, XX/1891, бр. 18, 27. IV.

⁵⁰ ГЦ, XX/1891, бр. 19, 4. V.

⁵¹ ГЦ, XXI/1892, бр. 19, 9. V.

⁵² Ibidem.

⁵³ ГЦ, XXII/1893, бр. 14, 3. IV.

тило Цетиње „до близу 250 све одушевљенијех Срба и Српкиња. из Српске краљевине и бивше Војводине“.⁵⁴ Током 1894. било је више туристичких група и појединачних посјета. Готово од почетка године било је међу туристима највише Енглеза, „како из научних кругова, тако и аристократије“,⁵⁵ Тако је, на примјер, почетком маја било на Цетињу, 29 енглеских туриста, који су дошли својим паробродом до Котора; разгледали су варош и куповали разне ствари, а присуствовали су и једној позоришној представи. Истог мјесеца приспјела је једна група од 40 туриста из Беча⁵⁶ и друга из Скадра, коју је сачињавало „једно друштво француске аристократије“, које је примио црногорски књаз у приватну аудијенцију.⁵⁷ У септембру исте године боравила је група туриста од 36 особа, већином Њемаца и Енглеза, који су били на кружном путу по Средоземљу и Јадранском мору,⁵⁸ и 27 „одличних“ путника, чија су имена наведена појединачно у „Гласу Црногорца“,⁵⁹ (ријеч је најчешће о разним научним радницима). Двадесет трећег септембра Цетиње је посјетио и баварски кнез). „Глас Црногорца“ у једном свом броју, коментаришући оволике посјете, закључује: „чули људи за нас — за нашу скромну престоницу и слободну земљу — за дивно цетињско љето — па нас обиђу“.⁶⁰ Доиста, тих година туристичко-угоститељска функција Цетиња добија све више у значају. У граду, поред хотела и поменутих других угоститељских објеката, постоји читав низ мањих,⁶¹ који сви заједно у то вријеме обезбјеђују посјетиоцу квалитетне услуге и разоноду. Све више се улажу организовани напори да се туристи доведу на Цетиње⁶² и да им се обезбиди солидан садржај боравка. Томе свакако дају значајан допринос и разна позоришна и музичка друштва⁶³ која туристима нуде своје програме, аудијенције код црногорскога

⁵⁴ ГЦ, XXII/1893, бр. 15, 19. VI.

⁵⁵ ГЦ, XXIII/1894, бр. 18, 30, VI.

⁵⁶ ГЦ, XXIII/1894, бр. 29, 27. V.

⁵⁷ ГЦ, XXIII/1894, бр. 21, 21. V.

⁵⁸ ГЦ, XXIII/1894, бр. 38, 7. IX.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ ГЦ, XXIII/1894, бр. 50, 19. IX.

⁶¹ У марту 1893. године отворена је кафана „Ловћен“ Ј. Голубовића, у кући Мила Мартиновића, а у мају исте године кафана „Граховац“ „с билијаром и гостионицом“ близу „Зетског дома“ (власник Јефто Ђорђевић).

⁶² Још 1894. године Вуко Вулетих, власник најзначајнијег хотела „Локанде“, ступио је у пословне везе са туристичким предузећем „Кук“ из Беча, које ће наредних година организацијом својих туристичких излета редовно обухватати и Цетиње. И дипломатска представништва на Цетињу, нарочито француско, предузимала су мјере да туристичке групе које посјеђују Далмацију и Боку Которску дођу и у црногорску пријестоницу.

⁶³ Већ 1894. године у цетињском парку је постојао лијеп павиљон, гдје је љети врло често свирала црногорска војна музика (Цетињско љето — слика из црногорске престонице од М. Ђуришића, ГЦ, XXIII/1894, бр. 50, 19. XI; бр. 51, 26. XI).

књаза⁶⁴ итд. Природне атрактивности и овако разноврсна понуда имале су за посљедицу све већи туристички промет. Све је то заједно, разумије се, морало изазивати позитивне утиске и доприносити популарисању Цетиња на европском туристичком тржишту овога времена.

Почетком априла 1895. године приспјело је на Цетиње 40 туриста, већином Бечлија, који су се специјалним Лојдовим паробродом довели до Котора.⁶⁵ До краја тога мјесеца град је посетио још 41 инострани туриста, а током маја око 80 гостију из Аустрије, Њемачке, Француске, Енглеске, и Холандије,⁶⁶ и још 26 странаца из разних земаља. У јуну је било 52, у јулу 27 регистрованих туриста у цетињском хотелу, а од 23. до 25. августа боравило је ту 30 путника из разних држава.⁶⁷ И наредне, 1896. год. Цетиње је посетило више туристичких група: у току марта преко 30 туриста;⁶⁸ два дана у априлу боравило је 40 Енглеза и Чеха,⁶⁹ посљедње седмице маја 21 и 19. августа 20 италијанских туриста,⁷⁰ а 26. истог мјесеца „друга чета одушевљених Италијанаца“ и четири дана доцније око 70 туриста из Бриндизија;⁷¹ исти дан стигли су чланови клуба туриста из Беча, који су унапријед били резервисали „кола и конак, па су се сјутрадан послје ручка натраг вратили“.⁷² Петог октобра на Цетиње је стигло 40 путника, већином Енглеза, који су се наредни дан вратили.⁷³ Сезону туристичких посјета 1897. године отворило је у првој декади априла „скромно, али одабрано коло чешких путника...“, у чију је част војна музика свирала у хотелу, а књаз му је примио делегацију; направљена им је закуска, на којој су држане здравице.⁷⁴ Одмах послје Чеха дошло је интернационално друштво „Куково“, а затим енглески путници, и, најпослије, неколико Француза. Сви су смјештени у „Великој гостионици, гдје су били са свијем задовољни“.⁷⁵ Двадесет седмог априла Цетиње је посетила група од 17 туриста.⁷⁶ Идуће, 1898. године, у току априла посетили су црногорску пријестоницу 42

⁶⁴ Књаз Никола је примио делегације појединих туристичких група, частио их и разговарао са њима, а угледније личности позивао на ручак или вечеру, указујући им и друге почасте.

⁶⁵ Међу њима је било универзитетских професора, инжењера, фабриканата и један енглески генерал. На проласку преко Његуша веома су их занимала народна кола и пјесме, што су на четири мјеста посматрали. На Цетињу их је примио књаз (ГЦ, XXIV/1895, бр. 15, 18. IV).

⁶⁶ ГЦ, XXIV/1895, бр. 21, 20. V.

⁶⁷ ГЦ, XXIV/1895, бр. 35, 26. VIII.

⁶⁸ ГЦ, XXV/1896, бр. 13, 30. III.

⁶⁹ ГЦ XXV/1896, бр. 17, 27. IV.

⁷⁰ ГЦ, XXV/1896, бр. 35, 24. VIII.

⁷¹ ГЦ, XXV/1896, бр. 36, 31. VIII.

⁷² Ibidem.

⁷³ ГЦ, XXV/1896, бр. 37, 7. IX.

⁷⁴ ГЦ, XXVI/1897, бр. 15, 10. IV.

⁷⁵ ГЦ, XXVI/1897, бр. 16, 19. IV.

⁷⁶ ГЦ, XXVI/1897, бр. 18, 30. IV.

путника из Беча⁷⁷ и 9 из Париза,⁷⁸ а крајем августа „велика гомила туристичког клуба „Кук“⁷⁹ и почетком октобра „60 угледнијех францускијех туриста“.⁸⁰ Ваља напоменути да је те године повећан број угоститељских објеката у граду, јер је у марту отворен, у Иван-беговој улици, хотел „Мостар“ (браћа Гашићи), са 8 пространих и чистих соба снабђених новим намјештајем, пространом салом са билијаром најновије конструкције, са уређеном баштом и кугланом“.⁸¹ И посљедње године прошлог вијека Цетиње је било добро посјећено. Већ у марту је дошло преко Котора 105 чланова бечког туристичког клуба. Одсјели су у главном хотелу, гдје је приуговорљен за њих објед и конак... Сјутрадан ујутро вратили су се у Котору, презадовољни дочеком у гостионици.⁸² Крајем априла преко 60 чланова клуба чешких туриста (Klub českých turistů v Praze) боравило је на Цетињу. Цетињска интелигенција је организовала одбор за њихов дочек. Са чекали су их на путу према Његушима, а, послје ручка на Цетињу, направљен је излет до Ријеке Црнојевића са 24 кочије и по Скадарском језеру на књажевом пароброду. По повратку присуствовали су концерту у „Зетском дому“ и игранки, коју је приредило Друштво читаонице и „Горског вијенца“, „гдје су се до касно задржали у најбољем расположењу. За вријеме одмора у Читаоници се пило и измијенило више родољубивих бесједа“.⁸³

Када је ријеч о туризму друге половине XIX вијека, треба посебно нагласити да је Ловћен био омиљено мјесто за љетње излете — како Цетињана тако и туриста који су у то вријеме долазили на Цетиње. Екскурзије туриста на Ловћен су извођене обично на коњима или пјешице. Путовање до Иванових корита трајало је нешто мање од три сата, односно нешто мање од 4 сата, до Његошеве капеле на Језерском врху.⁸⁴ Ровински апострофира његову атрактивност, не само због споменика (Његошеве капеле) него и због тога што се ни одакле не може тако лијепо посматрати сва Црна Гора. Истиче и то да је књаз увијек проводио на њему по неколико дана.⁸⁵

⁷⁷ ГЦ, XXVII/1898, бр. 14, 3, IV.

⁷⁸ ГЦ, XXVII/1898, бр. 18, 30, IV.

⁷⁹ ГЦ, XXVII/1898, 35, 29, VIII.

⁸⁰ ГЦ, XXVII/1898, бр. 38, 19, IX. — По др Димитрију-Диму Вујовићу, ова група од 60 Француза посјетила је Цетиње у септембру 1898, и то након интервенције француског дипломатског представника у Црној Гори Дерге-а, заправо, послје његовог оштрог протеста што једна група француских туриста у септембру 1896. приликом посјете Дубровнику није посјетила и Црну Гору. (Види опширније о француским путницима и туристима у Црној Гори послје Берлинског конгреса, до 1914, с освртом Вујовићевим на писање француских путописаца и аутора других књига у његовој књизи *Црна Гора и Француска 1860—1914*, Цетиње 1971, стр. 444—448).

⁸¹ ГЦ, XXVII/1898, бр. 11, 14, III; XXX/1902, бр. 7, 16, II.

⁸² ГЦ, XXVIII/1899, бр. 12, 20, III.

⁸³ ГЦ, XXVIII/1899, бр. 18; 1. V и Н. Граовски, „Чеси на Цетињу“, ГЦ, XXVIII/1899, бр. 19, 8, V.

⁸⁴ П. Ровински, *Цетиње (1484—1889)*, „Грлица“, 1889, стр. 73.

⁸⁵ Ibidem, стр. 41.

Укратко, период до краја прошлог вијека обиљежен је низом напора да се Цетиње као привлачно туристичко мјесто плашира на туристичком тржишту Европе. Из досадашњих наших излагања и прилично детаљног приказивања туризма и угоститељства друге половине XIX вијека види се да је у тим настојањима било доста успјеха и добрих резултата. До којег је степена била развијена угоститељска мрежа града говори податак да су, поред поменутих хотела, у периоду 1881—1891. године радиле 53, а од 1892. до 1902. године 62 кафане.⁸⁶ Из године у годину повећаван је туристички промет и користи од њега. Треба при том нагласити: иако је у овом раздобљу изгледало скромно, Цетиње је представљало интересантно мјесто. Посједовало је дивну околинду као и данас, али није имало музеја. Главни туристички мотиви били су: Влашка црква, Манастир, Биљарда, кула Табља, споменик на Орловом кршу и још неколико објеката. Обилазак ових туристичких објеката и још неколико јавних зграда и установа („Зетски дом“, Дјевојачки институт, Гимназија, Војни стан, „Арсенал“, Болница, разна министарства) — то је било све што је могло задовољити туристичку мотивацију и бити предметом интересовања туриста на оновременом Цетињу. Садржај туристичког боравка и гостопримство, о којему је конкретно било ријечи, били су, међутим, на високом нивоу, што би, несумњиво, могло да послужи као најбољи узор и данашњој туристичко-угоститељској дјелатности и у развијенијим и афирмисаним туристичким мјестима, а камоли на Цетињу. Све ће то допринијети да и почетком нашег вијека — све до краја овог периода, Цетиње буде атрактивно за странце, мјесто које ће из сезоне у сезону опсједати, углавном, излетнички туристи.

Томе су безрезервно допринијели и они туристи (разни публицисти, научници, књижевници, политичари) који су по повратку у своје земље написали многобројне чланке и читаве књиге о Цетињу и Црној Гори и на тај начин допринијели његовом популарисању и афирмацији у свијету.⁸⁷ Год. 1901. објављен је на француском језику и први водич о Цетињу, стручно и у сва-

⁸⁶ М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње, 1958, стр. 147.

⁸⁷ Преко разних међународних веза и по личној заинтересованости, у Цетиње су, поред низа истакнутих, у другој половини XIX вијека долазили многи инострани новинари, књижевници и научни радници, међу којима треба поменути Броњевског (1808), А. Кухарског (1829), Н. Попова (1842), Г. Раша (1871), П. Лотија (1880), Ј. Панчића (1873) и многе друге. Они су, пишући најчешће врло похвално о Цетињу, много више допринијели него да су то радили домаћи писци, „јер су их они заправо замијенили у томе непријатном послу, да сами себе хвале“. („Црногорац“, I/1871, бр. 38, 16. X, стр. 152).

ком погледу солидно написан, са циљем да се туристи ближе упознају са Цетињем и његовом околином.⁸⁸

Почетком XX вијека на Цетињу је било неколико хотела. И даље је био најбољи „Гранд-хотел“, гдје су за умјерену цијену туристи налазили добар смјештај и одличну храну.⁸⁹ Године 1900. хотел је располагао са 20 намјештених соба, великим салоном и два ресторана (I и II класе) кафаном, купатилом и француском кухињом, подрумом најбољих вина и француских ликера.⁹⁰ Услуга у хотелу је вршена на шест језика (француски, енглески, њемачки, италијански, руски и грчки),⁹¹ што је прави куриозитет, јер то у данашњем времену тешко да може обезбиједити ријетко који хотел »de luxe« категорије. По претходној благовременој најави, хотел је могао да прими 100 особа на најугоднији смјештај.⁹²

Средином 1900. године отворен је на Цетињу хотел „Централ“ у главној улици (Катунска бр. 47), снабђевен „добром кухињом и изврсним пићем, уредним собама, чистим креветима, брзом услугом и цијеном умјереном“ (власник је био Р. Таминцић).⁹³

Почетком вијека туристички радници, угоститељи Цетиња проширују своју дјелатност на тај начин што организују туристичке излете по иРједи Црнојевића и Скадарском језеру, у које сврхе је коришћен и специјални пароброд. Тако се, на примјер, 2. јула 1900. године помиње излет 50 лица паробродом „Даница“ до острва Бешке.⁹⁴

У 1900. години помиње се неколико већих туристичких група, а било је и више појединачних посјета Цетињу. Крајем марта допутовало је 28 туриста „Куковим предузећем“, а затим „девет кола чланова бечког научног Клуба“.⁹⁵ У мају је „поду-

⁸⁸ Milan J. Pavlovitch: *Guide de Cetinje*, Marseille, 1901, стр. 1—22. Овај први водич даје податке о математичко-географском положају, историјат постанка и развоја насеља (укратко), културно-историјске споменике итд. Доноси и доста информација о угоститељским услугама, чак и цијене појединачно за храну и све остало. На крају даје пописе разних институција и 7 легација: аустроугарске (Ул. Баја Пивљанина), енглеске (Дворска), француске (Катунска 106), грчке (Скадарска), италијанске (Катунска 1), турске (Бајова 1) и руске (Катунска 45), а затим и податке о поштанско-телеграфским услугама. Уз текст је дато седам фотоса Цетиња и најважнијих објеката у граду.

⁸⁹ *Ibidem*, стр. 16.

⁹⁰ *Ibidem*, стр. 21. — Тада се на Цетињу, поред никшићког и јагодинског пива (бијелог и црног), употребљавају и страна. 1902. год. Штајнбрухска грађанска пивара А. Д. »Budapest-Steinbruch« отворила је при „Гранд-хотелу депозит пива за Црну Гору које је на свјетској изложби 1900. год. у Паризу добило прву награду Grand-prix“. (ГЦ, XXVI/1902, бр. 21, 25, V).

⁹¹ М. Ј. Pavlovitch: *op. cit.*, стр. 22.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ ГЦ, XXIX/1900, бр. 30, 29. VII.

⁹⁴ ГЦ, XXIX/1900, бр. 27, 8. VIII.

⁹⁵ ГЦ, XXIX/1900, бр. 13, 1. IV.

зећем паришке куће Лубен, долазило 10 Француза,⁹⁶ који су направили излет до Скадра; а у организацији лондонске агенције „Луњ Перовне“ 60 енглеских туриста.⁹⁷ Тридесетог августа дошло је на Цетиње 30 туриста, претежно Њемаца и Енглеца, који су сјутрадан разгледали све важније знаменитости пријестонице.⁹⁸

И наредних година било је више организованих групних туристичких посјета Цетињу, док су „путници разних народности самостално долазили готово сваки дан.“⁹⁹ На основу прецизне евиденције, и групних и појединачних туристичких посјета, коју је редовно водио „Глас Црногорца“, у рубрици „Дневне вијести“ за 1901. и 1902. годину, у могућности смо да обрадимо квантитативне износе туристичког промета израженог у броју посјетилаца и да анализирамо географску структуру туристичке клијентеле, као и њену временску дистрибуцију.

Према поменутој евиденцији, године 1901. Цетиње је посјетило 4.551 туриста, који су одсиједили у гостионицама, док је 1902. године број посјетилаца износио 4.613. Географска структура ових посјетилаца најбоље се види из сљедећег прегледа:¹⁰⁰

Држава	1901.	1902.	Држава	1901.	1902.
1. Аустрија	2.063	1.173	11. САД	11	40
2. Белгија	17	16	12. Србија	99	99
3. Бугарска	3	1	13. Турска	1.663	971
4. Грчка	7	8	14. Француска	39	80
5. Данска	1	2	15. Холандија	14	19
6. Енглеска	113	213	16. Швајцарска	2	2
7. Италија	252	328	17. Шведска	—	2
8. Њемачка	209	483	18. Јапан	—	4
9. Румунија	1	1	19. Остале	—	1.129
10. Русија	57	51			

Запажа се да су најбројнији туристи у 1901. и 1902. години били са тадашње аустроугарске и турске територије (ради се претежно о окупираним подручјима данашње Југославије, која су ове државе држале под својом влашћу), а затим из Италије и Њемачке. Када је ријеч о временској дистрибуцији туристичког промета за ове двије године, карактеристична је прилично равномјерна распоређеност (од почетка јануара до 19. априла 1902. било је 1280 посјетилаца; од краја априла до 26. јуна 992;

⁹⁶ ГЦ, XXIX/1900, бр. 19, 13. V.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ ГЦ, XXX/1900, бр. 35, 2. IX.

⁹⁹ ГЦ, XXX/1901, бр. 21, 19. V.

¹⁰⁰ ГЦ, XXX/1901, бр. 12, 24. III; бр. 21, 19. V; XXXI/1902, бр. 14, 6. IV; бр. 16, 20. IV; бр. 17, 27. IV; бр. 18, 11. V; бр. 20, 18. V, бр. 21, 25. V; бр. 22, 1. VI; бр. 23, 8. VI, бр. 25, 22. VI; бр. 27, 6. XII; бр. 30, 27. VI; бр. 31, 3. VIII; бр. 32, 10. VIII; бр. 33, 17. VIII; бр. 36, 24. VIII; бр. 35, 31. VIII; бр. 38, 21. IX; бр. 40, 5. X; бр. 42, 19. X; бр. 44, 2. XI; бр. 46, 16. XI; бр. 48, 30. XI; XXXII/1903, бр. 1, 1. I.

од 26. јуна до 30. августа 1.340, а од почетка септембра до краја године 1.001, од којих је чак у децембру било 113 посјетилаца).

Под утицајем туристичког промета наставља се са отварањем нових угоститељских објеката у првој деценији овога вијека. Године 1903. отворена је гостионица „Београд“ (М. Јовановић), у главној улици (Катунска бр. 35), која издаје пансион („кост и квартир“) за 80 новчића дневно, „са чистим пићем“, „уредним собама и изврсном кухињом“,¹⁰¹ а на Његушима хотел „Његош“, у ствари гостионица са кафаном „снабђевена извршним јелом, пићем и чистим собама за спавање“.¹⁰²

Године 1905. гостионичар А. Родер обраћа се грађанству преко новина за што већу посјету у новоотвореном хотелу „Црна Гора“ са рестораном (кућа П. Пајовића).¹⁰³ Исте године у Улици Баја Пивљанина отворена су два хотела: „Петроград“ (Ј. Госпић) и „Ловћен“ (М. Мандић). Из новинских информација са знајемо да су били снабђевени „свим удобностима“,¹⁰⁴ „пространим собама, врло укусном кухињом и тачном услугом“.¹⁰⁵ Те године су отворене гостионице с кафанама — „Балкан“ на Балшића пазару (власник М. Гвозденовић) и „Обод“ на Ријечи Црнојевића (М. Чакић) снабђевене „сваковрсним добрим пићем и укуским јелима; спавање собе чисте и мобилиране“ (меблиране — Д.Ј.М.).¹⁰⁶ Двије године касније, средином септембра, отворена је гостионица и кафана „Косово“ (власници Кнежевић и Калуђеровић),¹⁰⁷ 1908. године слични објекти у тадашњој Катунској улици бр. 82 (Којичић и Станковић) и бр. 35 (М. Р. Пајовић), а 1909. близу „Зетског дома“ гостионица и кафана „Црмница“ (П. Иличковић). Године 1910. отворене су гостионице у главној улици — Катунској бр. 33 (П. Газивода) и у Бајовој улици, бр. 40 (И. Роловић), а 1911. у Иван-беговој ул. бр. 27 (Д. Фатић), која је примала „на храну и спавање са умјереним цијенама“.¹⁰⁸ Године 1912. отворен је нови хотел у реновираној згради некадашње кафане „Ловћен“ (Б. Братичевић),¹⁰⁹ а идуће 1913. године кафана „Европа“ — једна од најмодернијих у пријестоници¹¹⁰ и ресторан „Косово“ (Ј. Бојовић) („кужина“ му је била „европска“ и у њој се могло добити „све што публика захтијева“, цијене су биле умјерене „како за абоненте, тако и за оне који би јели à la carte“)¹¹¹ и ресторан гостионичара Хотија.

¹⁰¹ ГЦ, XXXII/1903, бр. 6, 1. II; XXXIV/1905, бр. 48, 3. XII.

¹⁰² ГЦ, XXXII/1903, бр. 33, 2. VIII.

¹⁰³ ГЦ XXXIV/1905, бр. 12, 26. III.

¹⁰⁴ ГЦ, XXXIV/1905, бр. 18, 7. V.

¹⁰⁵ ГЦ, XXXIV/1905, бр. 19, 14. V.

¹⁰⁶ ГЦ, XXXIV/1905, бр. 46, 19. XI.

¹⁰⁷ ГЦ, XXXVI/1907, бр. 42, 22. IX.

¹⁰⁸ Цетињски вјесник (ЦВ), IV/1911, бр. 90, 20. IV.

¹⁰⁹ ЦВ, V/1912, бр. 5, 13. I.

¹¹⁰ ЦВ, IV/1913, бр. 66, 2. VIII.

¹¹¹ ЦВ, IV/1913, бр. 49, 19. VI.

Године 1903. Цетиње је било добро посјећено. До почетка јуна град је посетило 1.896 туриста.¹¹² За период до краја године нема података, као ни за наредну 1904. годину, у којој се спомињу 4 екскурзије. Наиме, средином јуна дошли су на Цетиње свршени ђаци препарандије из Београда, које је водио др Тихомир Ђорђевић. Задржали су се два дана на Цетињу и том приликом им је приређен лијеп дочек,¹¹³ као год и 36-орици учитеља из Војводине почетком јула,¹¹⁴ карловачким екскурзистима средином истог мјесеца¹¹⁵ и 70-орици учитеља из Пожаревца крајем августа.¹¹⁶

Предусретљивост и пажња коју су Цетињани указивали домаћим и страним посјетиоцима доприносиле су да њихов град постане још привлачније туристичко мјесто. У току 1906. године на Цетиње су биле двије веће групе туристичких излетника из иностранства (у марту 110 чланова „бечког туристичког клуба“)¹¹⁷ и крајем августа 320 гостију из Чешке, који су се задржали неколико дана на Цетињу,¹¹⁸ а у току 1907. године Цетиње је посетила 21 туристичка група са 1.157 путника.¹¹⁹

Године 1908, према нотирању „Гласа Црногорца“, дошло је на Цетиње 16 већих туристичких група са 1.024 лица,¹²⁰ док је за 1909. годину „Цетињски вјесник“ забиљежио 2.963 посјетиоца, од којих је на стране туристе отпадало 1.939 а на домаће (из унутрашњости Црне Горе) 1.024.¹²¹

Посљедњих година уочи балканских ратова туристички промет на Цетињу биљежи нови пораст, поготову 1910, када је било 3.013 посјетилаца који су одсјели у „Гранд-хотелу“ — не рачунајући оне који су користили преноћиште у другим цетињским угоститељским објектима. Њихова национална, односно држављанска припадност изгледала је овако: 1.056 из Аустрије, 606

¹¹² ГЦ, XXXII/1903, бр. 6, 1. II; бр. 8, 15. II; бр. 10, 1. III; бр. 12, 15. IV; бр. 14, 29. III; бр. 16, 12 IV; бр. 18, 26. IV; бр. 20, 10. V; бр. 22, 24. V; бр. 25, 7. VI; бр. 29, 5. XII.

¹¹³ ГЦ, XXXIII/1904, бр. 25, 19. VII).

¹¹⁴ Приређен им је концерт у Позоришту, и послје тога, игранка у хотелу, а сјутрадан ручак уз пјесму, музику и игру), послје чега их је грађанство испратило (ГЦ, XXXIII/1904, бр. 28, 10. VII),

¹¹⁵ 14. јула приредили су забаву у „Зетском дому“.

¹¹⁶ Након разгледања знаменитости Цетиња са околином, примио их је књаз у приватну аудијенцију.

¹¹⁷ ГЦ, XXXV/1906, бр. 13, 1. IV.

¹¹⁸ ГЦ, XXXV/1906, бр. 34, 26. VIII.

¹¹⁹ ГЦ, XXXVI/1907, бр. 18, 14. IV; бр. 24, 26. V; бр. 25, 3. VI; бр. 29, 9. VI; бр. 27, 10. VI; бр. 28, 23. VI; бр. 29, 26. VI; бр. 30, 30. VI; бр. 32, 14. VII, бр. 33, 21. VII, бр. 34, 28. VII; бр. 35, 4. VII; бр. 36, 11. VIII; бр. 31, 18. XVIII; бр. 38, 25. VIII; бр. 39, 1. IX, и бр. 40, 8. IX.

¹²⁰ ГЦ, XXXVII/1908, бр. 18, 26. IV; бр. 19, 3. V; бр. 20, 10. V; бр. 23, 17. V; бр. 25, 14. V; бр. 39, 28. VI; бр. 44, 26. VII; бр. 45, 2. VIII; бр. 46, 11. VIII; бр. 47, 16. VII; бр. 48, 28. VIII; бр. 49, 30. VIII; бр. 50, 6. IX; бр. 51, 13. IX и бр. 52, 20. IX.

¹²¹ ЦВ, II/1909, бр. 65, 22. VIII; бр. 66, 26. VIII; бр. 67, 28. VIII; бр. 68, 2. IX; бр. 69, 5. IX; бр. 70, 9. IX; бр. 71, 12. IX; бр. 72, 16. IX; бр. 73, 19. IX.

из Њемачке, 464 из Енглеске, 236 из Америке, 186 из Италије, 106 из Угарске, 97 из Француске, 57 из Турске, 42 из Русије, 34 из Србије, 22 из Швајцарске, 21 из Белгије, 12 из Холандије, 9 из Грчке, 9 из Шведске, 8 из Данске, 7 из Румуније, 4 из Бугарске, 1 из Португала и 2 из Јапана.¹²² Године 1911. било је 2.026 туриста.¹²³ И у току 1912. године било је доста посјетилаца, готово сваког дана, из свих крајева свијета, али највише Енглеза и Њемаца.¹²⁴

Када се говори о туристичком промету у овом периоду, треба примјетити да је он, услед релативно слабих саобраћајних и ограничених смјештајних могућности, објективно морао бити малих размјера. Ипак, посјете туриста све до 1913. године, и индивидуалне и групне, врло су значајне. За групна путовања аранжмани су унапријед припремани. Тако су припреме за посјету једне групе од 130 туриста из Француске, чланова туристичког друштва »Revie de Siences«, која је посјетила Цетиње 13. септембра 1911. године,¹²⁵ почеле још у фебруару.¹²⁶ Ова група је преко Котора дошла на Цетиње, а затим преко Ријеке Црнојевића и Вирпазара отпутовала у Бар, гдје ју је чекао брод.¹²⁷ Иако су се у већини случајева туристичка кретања завршавала на Цетињу, јер су туристи ту налазили готово све што их је код Црногораца интересовало, било је покушаја, као што је и раније поменуто, да се туристичким групама, поред излета до Ловћена и Белведера, који су се од 1905. године веома често завршавали посјетом Липској пећини,¹²⁸ организују и туре у унутрашњост Црне Горе, па и даље. Тако су почетком прољећа 1907. године двије групе енглеских и француских туриста ишле у Скадар (преко Плавнице) и у повратаку за Цетиње обишли Подгорицу, Даниловград, Острог и Никшић.¹²⁹

И о другим видовима задовољења туристичких потреба водило се рачуна. Сувенири су увијек представљали предмете интересовања туриста, које купују ради успомена. На Цетињу у овом периоду умјесто сувенира могли су се набавити дјелови раскошне црногорске ношње, оружје или гусле. Било је туриста који су куповали комплетна црногорска одијела, а многи су раће узимали само црногорске капе, старо оружје¹³⁰ итд.

¹²² ГЦ, XL/1911, бр. 9, 26. II.

¹²³ Према подацима „Гласа Црногорца“ за 1911. годину.

¹²⁴ ГЦ, XXL/1911, бр. 19, 12. V.

¹²⁵ ЦВ, IV/1911, бр. 72 и 73, 13. и 17. IX.

¹²⁶ Организатор се преко црногорског генералног конзулата интересовао о могућностима транспорта и смјештаја туриста на Цетињу, Одговорено му је 18. маја, да је могуће организовати поменути посјету, и поред тешкоћа смјештаја, али да ће, евентуално, смјестити их и приватно, с тим да дођу у септембру прије него што школе почну са радом. (Д. Вујовић, ор. cit., 445).

¹²⁷ ГЦ, XL/1911, бр. 41, 17. IX; ЦВ, IV/1911, бр. 73, 17. IX.

¹²⁸ ГЦ, XXXIV/1905, бр. 35, 3. IX.

¹²⁹ ГЦ, XXXVI/1907, бр. 24, 26. V.

¹³⁰ ЦВ, IV/1911, бр. 71, 10. IX.

С обзиром на велики прилив туриста, капацитети хотела и приличног броја репрезентативних гостионица нијесу могли задовољити потребе. Стога се и „домаћа радиност“ све интензивније развијала. Смјештај туриста по приватним кућама све је више практикован крајем овог периода развитка цетињског туризма.¹³¹ Поред поменутих угоститељских објеката, постојало је „стотина кафана, кафаница, крчми и механа“ — тако рећи, „свака друга-трећа кућа је била крчма или крчмица“, које су далеко заостајале „од најобичнијих кафана у свијету!“¹³² што није могло служити за углед граду који је већ био стекао репутацију познатог туристичког мјеста у Европи. Било је настојања да се затворе кафане које не испуњавају одређене услове, али у том погледу није било озбиљних резултата. Год. 1914. на Цетињу је било 47 кафана (са дозволама) и два хотела.¹³³

Цијене у угоститељству су увијек биле важан регулатор туристичког промета. Против високих цијена у угоститељским објектима на Цетињу предузимане су мјере већ почетком овог вијека. Управа града доносила је наредбе којима су власници локала обавезивани да одређују умјерене цијене, да ценовнике истичу на видним мјестима итд. Надлежни органи су водили рачуна о поштовању оваквих наредби и прекршиоци су сносили законске посљедице.¹³⁴

Према томе, крајем прошлог и почетком овога вијека на Цетињу су туристички промет и угоститељство били добро развијени. Иако је туризам овог периода имао карактер викенд-излетничког кретања, од њега је било више економске користи него данас, јер су цетињски угоститељи и други субјекти укључени у туристичко привређивање настојали, и успијевали, да нуђењем примамљивих програма и других услуга задрже туристе од једне до двије ноћи и тиме остваре већи учинак. Задовољни таквим услугама и оним што су видјели на овом интересантном туристичком простору, посјетиоци су били најбољи пропагатори цетињског туризма.

У погледу социјалне и професионалне структуре, тадашња клијентела била је из највиших и најбогатијих слојева европског друштва. Стога су кретања излетничког туризма имала врло наглашен двоструки значај — културни и економски.

Период 1918—1941.

У међуратном периоду Цетиње је било најважније туристичко средиште Црне Горе. У тијесној вези с туризмом стоји и угоститељство, које је било доста развијено. У граду је било више гостионица, крчми, кафана, ресторана и других рецептивних об-

¹³¹ ЦВ, IV/1911, бр. 29, 16. IV.

¹³² ЦВ, IV/1912, бр. 34, 28. IV.

¹³³ ГЦ, XLIII/1914, бр. 32, 14. VI.

¹³⁴ ЦВ, IV/1911, бр. 64, 17. VIII.

јеката. У 1928. години биле су 54 кафане и гостионице. У овом периоду било је и више хотела и ресторана. Године 1930. Цетиње је имало 6 хотела с ресторанима, који су радили преко читаве године. Њихов капацитет је износио 76 соба са 146 кревета, од којих 34 једнокреветне и 42 двокреветне.¹³⁵ И наредне године било је исто толико хотела, с тим што су имали 93 собе, и то: „Гранд-хотел“ (41 соба), „Њујорк“ (18), „Београд“ (10), »Paris« (10), „Лондон“ (7) и „Никшић“ (7). Уз то, постојали су на Његушима „Гранд-хотел“ са 8 соба, а на Ријеци Црнојевића „Америка“ са 3 и „Балкан“ са 2 собе.¹³⁶ Хотели су били смјештени у средишту града и сви су имали ресторан, а највећи угоститељски објекат у граду — „Гранд-хотел“ — и један апартман, стално купатило, салу за свечаности, читаоницу и оркестар.¹³⁷

Између тридесетих и четрдесетих година било је и неколико самосталних ресторана Црногорске банке, „Палас“ Златарова, модерна ресторација браће Врбица и др.).¹³⁸

У првим послеријатним годинама, због комитских акција и тенденциозног писања наше и стране штампе, све до 1926. године није готово уопште било туристичког промета. Тек тада почињу прве туристичке посјете Цетињу. Од 1927. године почели су туристи долазити организованије у групама, упркос томе што још није било редовног и утврђеног реда возње, утврђених цијена у коначиштима, хотелима и на саобраћајним средствима, итд.¹³⁹ Тек 1929. године дошло је до осјетнијег пораста туристичког промета. Те године је било 9.635 туриста на Цетињу, од којих највише Њемаца (4.515), а затим Енглеза (572) остало су Аустријанци и Чехословаци).

Захваљујући формирању Државног музеја на Цетињу (1926) и изградњи пута Цетиње — Будва (1933) — као дијела кружног пута око Ловћена, који спада међу најпривлачније туристичке маршруте свијета, туризам на Цетињу доживљава праву експанзију. Према статистичким подацима, за 10 мјесеци 1934. године Цетиње је посјетило више од 26.000 страних и домаћих туриста. Страни туристи су били већином из Чехословачке, Пољске, Њемачке, Француске и Енглеске. Понекад су долазили у групама од преко 800 људи.¹⁴⁰ Наредне 1935. године било је око 15.000 посјетилаца,¹⁴¹ да би касније, до другог свјетског рата туристички промет ишао силазном линијом. То потврђују статистички подаци за 1937. и 1938. годину. Прве, 1937. године, Цетиње су посјетили 2.192 туриста, која су учинила 3.558 преноћишта. Од укупног броја посјетилаца те године било је 1.164 домаћих и

¹³⁵ *Статистички годишњак*, 1930, књ. II, Београд 1933, стр. 264—265.

¹³⁶ *Алманах-шематизам Зетске бановине*, Сарајево 1931, стр. 262.

¹³⁷ *Статистички годишњак*, 1932, Београд 1934, стр. 256.

¹³⁸ „Слободна мисао“, год. XVII, бр. 28, 24. VII 1938, Никшић.

¹³⁹ Р. Меденица, *Туризам у Црној Гори*, „Записи“, год. II, књ. III, св. 1—2, 1928, стр. 45—51.

¹⁴⁰ П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе...*, стр. 90.

¹⁴¹ *Зетски гласник* (ЗГ), VII/1936, бр. 5, 15. I.

2.395 иностраних (36 из Аустрије, 422 из Њемачке, 40 из Чехословачке, 85 из Енглеске и 445 из осталих држава).¹⁴² Године 1938. на Цетињу је било свега 1.300 туриста, који су направили 2.493 преноћишта. Од тога су била 144 из Њемачке, 18 из Чехословачке, 14 из Енглеске, 10 из Италије, по 4 из Аустрије и Мађарске, 152 из осталих држава и 954 домаћих туриста.¹⁴³

За овај период су везани и почеци здравствено-рекреационог туризма на Ловћену и ловно-риболовног туризма на Ријечи Црнојевића и Скадарском језеру. Од 1928. године постојало је Државно климатско љечилиште и опоравилиште на Ивановим коритима (Ловћен). Године 1931. остворен је и посебан павиљон за дјецу, која су примана без пратње родитеља. Љечилиште је имало 1932. године 90 кревета за одрасле и 18 за дјецу. Иако је санаторијум на Ловћену имао више локални значај, представљао је право модерно планинско опоравилиште у Црној Гори. Прве године његовог рада имао је свега 10 пацијената, а потом се тај број повећавао (1929. године 92, 1930. — 109, 1931. — 106, да би их 1932. било 116. Изврсни резултати су постижени код реконвалесцената „свих болести, слабуњавих и изморених, а нарочито оних, који услед слабог организма нагињу туберкулозно обољењу“¹⁴⁴ (ТБЦ болесници нијесу примани). Утврђено је да ловћенска клима има позитиван утицај нарочито на дјечји организам, што је сасвим природно када се зна да се на овој планини мијеша планински ваздух са приморским. Сваки болесник је просјечно добијао од 3—4 kg мјесечно на тјелесној тежини.¹⁴⁵ Љечилиште је било модерно намјештено и опремљено хигијенским и другим уређајима („топле и хладне купели, електрично свјетло, аутомобил за болеснике, телефон интерурбан“).¹⁴⁶

У близини санаторијума било је и неколико добрих кафана, тако да су Иванова корита нарочито недјељом била посјећена од излетника из Цетиња и Боке которске.¹⁴⁷

Између два свјетска рата било је организованог ловног и риболовног туризма на Ријечи Црнојевића и Скадарском језеру, Све до 1941. године на Ријечи Црнојевића постојао је тзв. „забран“ (резерват) за лов на фазане, срне и другу дивљач.¹⁴⁸

Осим побољшањем саобраћајних прилика и рецептивних улова, међуратни период је обиљежен и извјесним напорима на организованом дјеловању у области туризма и угоститељства. У

¹⁴² *Статистички годишњак*, 1937, књ. VIII, Београд 1938, стр. 240—241.

¹⁴³ *Статистички годишњак*, 1938—39, књ. IX, Београд 1939, стр. 331.

¹⁴⁴ ЗГ, VI/1934, бр. 39; *Државно љечилиште — Ловћен* (проспект), Југословенска тискарна, Љубљана, стр. 11. (овај проспект садржи поред текстовних објашњења и информација о љечилишту, и 12 репродукција у боји. Објављен је уочи другог свјетског рата).

¹⁴⁵ *Ibidem*, стр. 13.

¹⁴⁶ *Ibidem*, стр. 15.

¹⁴⁷ „Епоха“, I/1930, бр. 4, 28. VI.

¹⁴⁸ Др Н. С. Мартиновић, *Прилог дискусији регионалног плана Црногорског приморја*, „Старине Црне Горе“, III/IV, 1965—66, стр. 165.

јуну 1928. године основан је на Цетињу Савез за унапређење саобраћаја, путника и туриста. То је била централна туристичка организација читаве ондашње Зетске области, која је убрзо претворена у „Друштво за саобраћај путника и туриста“, под новим именом „Путник“ — Цетиње.¹⁴⁹ Циљ Савеза био је развијање што већег интересовања за Цетиње и Црну Гору уопште, на туристичком тржишту Европе и изван ње.¹⁵⁰ Међутим, на самом почетку Савез је изгубио у свом значају и ширини спектра дјелатности, јер се претворио у чисто локално друштво које није имало већег корисног и конструктивног дјеловања.¹⁵¹ (1932. године помиње се туристичко друштво „Ловћен“). Због недостатка материјалних средстава и неразумијевања локалних власти, ово друштво је показало слабе резултате у свом раду.¹⁵²

У то вријеме, све до краја треће деценије, један од најинтересантнијих објеката на Цетињу — бивши краљевски двор — у коме је формиран музеј 1926. није био доступан туристичким посјетама. Чим је учињен доступним, 1930. године, посјетило га је 4.413 лица.

До 1928. године на Цетињу није било туристичког бироа, нити каквог графичко-пропагандног материјала. Посебни проблем представљала је водичка служба. Била су 2—3 туристичка водича „доста сумњиве вредности“,¹⁵³ без знања страних језика давали су информације странцима уз добру наплату својих услуга.¹⁵⁴ Ни са питањем сувенира није било боље. Умјесто црногорске капе или неког сувенира са националним мотивом и обиљежјем овога краја, странцима су продавани „турски фесови, албанске ђулаве и т.сл.“¹⁵⁵ Друштвене организације у туризму мало су урадиле да се такво стање поправи.

Као озбиљан проблем постављало се и питање дужине туристичког боравка на Цетињу. Било је и у игампи ријечи о томе зашто, на примјер, путници из Енглеске дођу на Цетиње „као на неки пикник, снабђевени све што је за њ потребно...? Ко их то учи да чак и воду собом доносе...?“ По сриједи је, несумњиво, била „не њихова жеља да ручају баш у неком цетињском парку, заливајући ручак својом водом; жеља да се руча у природи може се имати при каквом прешачком излету, а не никако при неком дуготрајном путу преко читаве Европе“.¹⁵⁶

¹⁴⁹ С. Кустудић, *Пред обновом Савеза за унапређење туризма*, ЗГ, XI/1939, бр. 803, 4. II.

¹⁵⁰ Ј. Д., *Цетињска културна друштва*, „Записи“, III/1939, св. 6, децембар, стр. 378.

¹⁵¹ С. Кустудић, *op. cit.*

¹⁵² Р. Меденица, *op. cit.*, стр. 45—51.

¹⁵³ *Ibidem.*

¹⁵⁴ Цетињски (псеуд. — Сава Лопичића — Д. М.); *Развијање и ширење туризма на Цетињу*, „Глас Боке“, IV/1935, бр. 147, 148. и 149.

¹⁵⁵ ЗГ, VII/1935, бр. 40, 18. V.

¹⁵⁶ ЗГ, III/1931, бр. 15, 11. IV.

Било је покушаја и средином четврте деценије да се на Цетињу активирају друштвене организације у туризму. На интервенцију Одсјека за туризам при Министарству трговине и индустрије у Београду, покренуто је питање обнове Савеза за унапређење туризма, те је у јуну 1936. године Банска управа на Цетињу одобрила његово реактивирање, тј. поновно формирање.¹⁵⁷ Већ 1937. године Туристички савез Зетске бановине имао је сједницу на Цетињу, којој су присуствовали чланови Савеза из свих главнијих бановинских градова. Сви ови покушаји, међутим нијесу дали виднијих резултата, будући да Савез за унапређење туризма на Цетињу није показивао ни најпотребнију активност у свом пословању,¹⁵⁸ што је, без сумње, допринијело стагнацији туристичког промета посљедњих година међуратног периода, о чему је већ речено.

Период 1945—1972.

Овај период туристичког развика Цетиња карактерише се прилично неквалитетним саобраћајницама и ограниченим смјештајним могућностима, неразвијеним пратећим дјелатностима, изразито скученом друштвеном дјелатношћу на унапређивању туризма и, упркос томе, прилично динамичним излетничко-транзитним туристичким прометом, чему је нарочито допринијела — поред богатог и разноврсног миљеа природних и антропогених мотива и објеката цетињске субрегије, туристичка експанзија на Црногорском приморју и Дубровачкој ривијери.

Данашњи туристичко-угоститељски капацитети на подручју Цетиња су врло скромни. У Цетињу постоје два угоститељска предузећа, међусобно интегрисана 1972. године, која у свом саставу имају три хотела (један на Ријеци Црнојевића) и 12 других угоститељских објеката (8 кафана и бифеа, један ресторан, једну планинарску кућу итд.) на подручју града и његове околине, и 2—3 бифеа установа (бифе „Аутобуска станица“ и бифе „Ловачки рог“). Уз то, 1971. године на Цетињу и у његовом окружавајућем подручју било је 13 приватних угоститељских радњи. Структура приватног угоститељства изгледала је овако: 6 кафана, 5 крчми, један бифе и један мотел, од којих на сеоском подручју: 4 крчме (Бајице, Рваши, Чево и Трешњево), једна кафана (Буковица) и мотел (Обзовица). Дакле, на овом подручју је 1971. године било укупно 30 угоститељских објеката, од којих три хотела.

„Гранд-хотел“ — најстарији хотел из 1864. године, налази се на тргу на самом почетку Његошеве улице и на рубу парка „13. јул“. Има 80 лежаја „Ц“ категорије. Располаже рестораном (100 сједишта), кафаном (150 сједишта) и кухињом капацитета 300 obroka у смјени. Уређаји хотела су застарјели и дотрајали.

¹⁵⁷ ЗГ, XII/1940, бр. 826, 13. IV.

¹⁵⁸ Ibidem.

Све до изградње новог хотелског објекта 1966. године, капацитети „Гранд-хотела“ су били једини јавни објекти за ноћење на Цетињу.

Хотел „Парк“ („Б“ категорије) налази се недалеко од старог хотела, у парковском комплексу града. Иако је окружен зеленилом, микролокација му није најповољнија — прво, због непосредне близине штампарије „Обод“, чији рад, а донекле и отпаци, могу дјелимично да угрожавају мир хотелских гостију и, друго, што није смјештен у најужем урбаном средишту. Капацитет хотела износи 98 лежаја. Има лијеп ресторан (80 сједишта) и кафану (100 сједишта), салон са 80 сједишта и асфалтирани паркинг од 2.200 м². Хотел има комплетну савремену вешерницу и централно гријање.

Недалеко од Државног музеја, у центру града налази се „Градска кафана“ капацитета 80 сједишта и с кухињом капацитета 200 оброка. Има изванредну башту (са роштиљницом) капацитета 250 сједишта, билијар-салу и шах-клуб.

У склопу угоститељског предузећа у граду под закуп ради још 8 кафана и бифеа („Лоза“ на Балшића пазару, „Нова варош“ и бифе „Ловћен“ у Булевару Лењина, „Богданов крај“ у улици Четврте пролетерске, бифе „Нова пијаца“ у новом трговачком центру, ресторан »Intours« на тргу Маршала Тита и сезонски објекат „Белведер“ на истоименом видиковцу).

У саставу новоинтегрисаног предузећа (у априлу 1972. године цетињско угоститељство је интегрисано са предузећем »Industriaimport« из Титограда) налазе се: бифе „Ловћен“ и истоимена планинарска кућа на Ивановим коритима, кафана „Његуши“ у истоименом мјесту и хотел „Обод“ на Ријечи Црнојевића.

Укупно у граду има 12 угоститељских објеката у друштвеној својини, који посједују преко 6.000 м² услужног простора, и 6 приватних угоститељских објеката. Највећи број, поготово приватних угоститељских објеката, не располаже савременим санитарно-техничким уређајима. Код многих недостаје канализација, коју замјењују септичке јаме. Већина их се налази у дјелимично адаптираним просторијама старих зграда. Стога многи од ових објеката не испуњавају потребне критеријуме и услове за солидно функционисање. Домаћа радиност у граду је доста слабо развијена. Године 1963. било је свега 80 лежаја у приватном смјештају.

У угоститељству је 1970. године у градским објектима друштвене својине и објектима који се држе под закуп, било запослено 120 лица, чија квалификациона структура изгледа овако:

ВСС	ВСШ	ССС	НСС	ВКВ	КВ	ПКВ	НКВ	Остало	Свега
—	4	6	10	3	31	40	14	32	120

Квалификациона структура није задовољавајућа, нарочито у погледу знања страних језика. Године 1972. предузеће је стипендирало 23 ученика у привреди за звање куvara и конобара.

Дисперзивност и недовољна комфорност угоститељских објеката, релативно слаба пословна и стручна способност радника, незадовољавајући квалитет услуга у угоститељској мрежи, релативно мали промет од туризма, и, с тим у вези, мала рентабилност — главне су карактеристике данашњег цетињског угоститељства. У периоду 1936—1970. године дјелатност Угоститељског предузећа кретала се, углавном, испод и на граници рентабилитета. Године 1970, међутим, предузеће је остварило позитивне финансијске резултате (реализовало је добитак од 121.033 дин.), захваљујући првенствено повећаном туристичком промету. Стварени дневни промет по запосленом износио је 140 динара (укупан приход износио је 5,585.235 дин.).

Када се посматра цетињско угоститељство у послјератном периоду намеће се закључак да му се није посветила одговарајућа пажња и да се оно није развијало паралелно са растућим туристичким прометом. Осим изградње новог хотела и адаптације неколико мањих угоститељских објеката, готово ништа није урађено на његовом квалитативном унапређивању. До 1964. године инвестирано је у изградњу, реконструкцију и адаптацију туристичко-угоститељских објеката свега око 300,000.000 ст. дин (укључујући и Ловћен), а у каснијем периоду, од 1966. до 1970 преко пет и по милиона нових динара. Тек после изградње хотела „Парк“ (почео је са градњом 1. VII 1966) настаје де факто осавремењавање угоститељске дјелатности на Цетињу, чији су капацитети за ноћење, репрезентативни ресторани, објекти друштвене исхране недовољни и за потребе градског становништва, а поготову за све динамичнији туристички промет који град доживљава посљедњих година.

У околини града има и неколико интересантних излетничко-туристичких локација Цетињана. На изванредном природном видиоковцу Белведеру налази се већ споменута кафана, коју Цетињани радо посјећују. Удаљена је око 2,5 km од града, асфалтним путем према Ријечи Црнојевића и Титограду, Другу важну туристичку локацију и излетиште Цетињана представља Обзивица, гдје се на 11 km, на путу према Будви, налази прикладан приватни мотел (капацитет 10—12 лежаја). Треће важно излетиште у које Цетињани радо одлазе јесте Буковица (превој према Његушима) и туристичка локација Његуши, гдје се налази прилично запуштени угоститељски објекат — хан „Његуши“ капацитета 60 сједишта (на спрату је 6 соба, које се не користе) и повремено одмаралиште инвалида и пензионера Цетиња у бившем књажевом дворцу. На Буковици се налази добра приватна кафана (Пера Милошевића), са одличним домаћим специјалитетима (његушка шунка, његушки сир, кастрадина и медовина).

Иако су Иванова корита на Ловћену због прилично дотрајалог макадамског пута (14 km) доста неприступачна, у ово од давнина омиљено излетиште Цетињана, често се праве излети. Посјећују га како Цетињани тако и многи домаћи и страни туристи који долазе на Цетиње. Ту се налази, свега једна кафана и планинарска кућа капацитета 15 лежаја (ради сезонски) са кафанско-ресторанским простором од око 30 сједишта. На Ивановим коритима постоји и угоститељски објекат Мјесне заједнице из Цетиња, капацитета 35 лежаја, са кухињом и рестораном изграђеним 1971. године, чији се капацитет креће око 150 сједишта, као и дјечје одмаралиште капацитета 150 лежаја.

Цетињани често праве излете и до Ријеке Црнојевића (15 km), гдје се налази хотел „Обод“ („С“ категорије), који располаже са 33 лежаја, рестораном, кафаном и дивном терасом, или до Рваша (23 km) гдје се налази кафана „Тара“ (истоименог предузећа) са рибљим специјалитетима (ту повремено ради и један приватни објекат, као и на „Хану Машановића“, између Цетиња и Ријеке Црнојевића).

Иначе, Цетињани, не само суботом и празницима већ и свакодневно иду на викенд до Будве (33 km), Милочера, Светог Стефана (41 km) и Петровца (50 km). На подручју Будванске ривијере више од 20 Цетињана има своје виле и викенд-кућице. У вријеме сезоне купања, особито у доба коришћења годишњих одмора, Цетињани масовније проводе на Будванској ривијери.

Захваљујући природном и антропогеном потенцијалу Цетиња и изванредној атрактивности цетињске субрегије у цјелини, туристичке посјете овом граду у посљератном периоду стално се повећавају. До перманентног повећања туристичког промета дошло је нарочито посљедњих година — захваљујући у првом реду динамичном развоју туризма на Црногорском и Хрватском приморју и уопште флексибилности моторизованих домаћих и страних туриста, који се све више интересују за овај град и његово окружавајуће подручје. При томе треба имати у виду да туризам Цетиња има јако наглашен карактер излетничко-транзитних кретања са врло малим обиљежјима стационарног туризма.

Веома је, међутим, тешко пружити праву слику туризма на Цетињу статистичким методама, јер су излетничка кретања недиференцирана у односу на транзитни туристички промет и што су и једна и друга кретања сведена на вишечасовне или једнодневне боравке, које је тешко евидентирати. То представља посебан проблем ових облика туристичког кретања у статистици туризма и оних мјеста која имају развијену статистичку службу, а камоли на Цетињу гдје је она неразвијена.

Ми ћемо, на основу евиденције угоститељских предузећа и музеја (на основу продатих улазница) покушати да цифарски представимо и прикажемо однос у извјесном смислу стационарног и врло развијеног излетничко-транзитног туризма.

Намјерно смо употребили израз „стационарни туризам у извјесном смислу“, јер он у ширем значењу тог појма фактички и не постоји. Наиме, „стационарни“ туризам Цетиња своди се најчешће на једнодневне или дводневне боравке у граду уз коришћење смјештаја у локалном угоститељству. Са мањим изузецима, ријеч је претежно о викенд-туристичким боравцима. То се може закључити и по сљедећим статистичким показатељима који приказују туристички промет изражен у виду броја посјетилаца и преноћишта за период 1957—1972. година:¹⁵⁹

Година	Посјетиоци			ноћења		
	Домаћи	Страни	Свега	Домаћи	Страни	Свега
1957	6.223	750	6.973	—	—	—
1958	6.551	634	7.185	—	—	—
1959	7.305	981	8.286	—	—	—
1961	5.455	657	6.112	9.291	801	10.092
1962	4.248	497	4.745	6.771	670	7.441
1963	4.341	968	5.309	6.932	1.036	7.968
1964	5.872	1.333	7.205	10.866	1.526	12.392
1965	5.371	1.782	7.153	10.326	1.862	12.188
1966	5.537	2.761	8.298	6.810	2.890	9.700
1967	4.213	2.235	6.448	5.269	3.465	8.734
1968	5.951	1.770	7.721	10.448	2.083	12.531
1969	3.716	1.858	5.574	7.901	2.353	10.254
1970	3.283	1.168	4.451	7.450	1.556	9.006
1971.	3.468	2.739	6.207	7.130	3.951	11.081
1972	4.412	2.941	7.353	8.565	1.300	9.865

Из претходног четрнаестогодишњег прегледа туристичког промета на Цетињу одмах падају у очи карактеристичне особине „стационарног“ туризма-стагнација па чак и опадање, изразито мала дужина просјечног боравка и, с тим у вези, слабо коришћење смјештајних капацитета, што се види из броја остварених ноћења. Такође је карактеристично доминирање домаћих туриста у односу на страну клијентелу.

За разлику од стационарног, излетничко-транзитни туризам на Цетињу у посљедњој деценији доживљава веома изразит узлазни тренд, што је у директној вези са веома динамичним туристичким прометом на Црногорском приморју и Дубровачкој ривијери. Импозантан инострани и домаћи туристички промет на поменутом приморју, као изразито рецептивно-рекреационом подручју, изазвао је и интензивна излетничка кретања у залеђе. Благодаречи високом степену комплементарности између приобалног подручја и Цетиња, са свим позитивним ефектима који се путнику обезбјеђују на познатој кружној маршрути око Ловћена (или преко Ријеке Црнојевића и Скадарског језера), овај град у

¹⁵⁹ Подаци су узети из разних статистичких годишњака Југославије и Црне Горе за одговарајући период и из Одјељења за статистику СО Цетиње. Подацима су обухваћени посјетиоци и ноћења и у друштвеним и у приватним угоститељским објектима (без домаће радиности).

плану туристичких излетничких кретања заузима најистакнутије мјесто. То је сасвим разумљиво, када се узме у обзир чињеница да нигдје на нашем приморју нема таквих могућности за визуелно-рекреациона опсервирања и доживљавања у вези с на глом промјеном пејсажа и културно-историјског наслеђа, као на поменутом кружном путу око Ловћена, чије најудаљеније тачке од мора немају ваздушну дистанцу дужу од 11 до 13 km.

Интензитет излетничко-транзитних кретања најочигледније можемо пратити на подацима о промету туриста у музејима у периоду 1961—1972. године.¹⁶⁰

Год.	Домаћи	Страни	Свега	Год.	Домаћи	Страни	Свега
1961	—	—	23.228	1968	—	—	71.226
1962	—	—	26.058	1969	83.411	1.770	85.181
1963	—	—	35.236	1970	47.413	46.549	93.962
1964	36.967	13.677	50.644	1971	43.644	53.823	97.467
1965	61.854	19.599	81.453	1972	42.387	49.363	91.750
1967	—	—	65.146				

Из горњег табеларног прегледа запажа се систематски пораст броја излетника и транзитних туриста на Цетињу. У дванаестогодишњем периоду он се повећао за готово четири пута. Укупан број домаћих посјетилаца 1972. године повећан је такође четири пута у односу на 1961. годину, док је у истом периоду још јачу експанзију доживио промет иностраних гостију, који је по броју туриста-излетника и у транзиту, повећан за 4 пута.

Дужина слободног времена излетника и њихов начин исхране на Цетињу посебан је проблем. Најчешћи облици излета су вишечасовни или полудневни. Опсервирање туристичких заимљивости и музеја своди се на површно информисање и брзоплето разгледање, што умањује ефекте излетничког туризма као рекреативно-културног обиљежја. Између осталог, и из броја посјетилаца појединим музејима,¹⁶¹ може се закључити да туристи најчешће ужурбано „продефилију“ кроз један, највише два музеја, при чему темељито не могу разледати ни једну музејску установу због краткоће времена које им је на располага-

¹⁶⁰ Промет иностраних посјетилаца обрачунат је на основу прорачунатих ваучера установи „Музеји — Цетиње“ од стране туристичких агенција, које су управо вршиле трансфер путника. Треба при том напоменути да су индивидуалне посјете, којих је било прилично, регистроване у категорију приватних туриста (?), а које се у ствари односе на посјету Државном музеју. Наиме, у већини случајева туристи посјећују истовремено, поред Државног музеја, и још по неки музеј, поглавито Биљарду.

¹⁶¹ Од укупног броја посјетилаца 1971. године Државни музеј је посјетило 96.986, Његошев и Етнографски музеј 27.165, а Музеј НОБ-а и Галерију 2.592 особе (према броју продатих улазница). Треба напоменути да су туристи по правилу, поред Државног, посјетили још по неки музеј, што није евидентирано посебно, па се отуда један туриста, тј. посјетилац, приказује по два или више пута.

њу.¹⁶² То значи да је, за разлику од излетничког туризма до првог свјетског рата, када су гости редовно ноћили на Цетињу њихов фонд расположивог времена у овом граду сведен на свега неколико часова. Било је и прије другог свјетског рата овакв систематски „припремљених“ туристичких излета из Дубровника, као и у послератном периоду, тако „да излетници често немају времена ни да поштено ручају на Цетињу, а камоли да се у њему одморе и разгледају историјске знаменитости“.¹⁶³ О томе је повремено писала ондашња штампа,¹⁶⁴ па је утолико теже разумјети што се таква пракса данас понавља. Ријеч је о „ланч“-пакетима којима излетнике снабдијевају дубровачки у гоститељи, што је неодрживо не само с аспекта рентабилности за цетињске угоститеље већ и због угледа и репутације Дубровника на свјетском туристичком тржишту.¹⁶⁵ Истини за вољу, инострани туристи не употребљавају своје „брашњенике“ на Цетињу као некада прије другог свјетског рата у парковима, већ у угоститељским објектима.

Др Душан Ј. Мартиновић

---

¹⁶² Душан Ј. Мартиновић, *Цетињска субрегија као излетнички рејон Црногорског и Јужнојадранског приморја*, „Туризам“, XX/1972, бр. 7—8, Загреб, стр. 20.

¹⁶³ Р. Ј. Драгићевић, *Неколико старих података о туризму у Црној Гори*, „Побједа“, IX/1952, бр. 92, Цетиње 5. VI.

¹⁶⁴ „Зетски гласник“, III/1931, бр. 15, 11. IV.

¹⁶⁵ Д. Ј. Мартиновић, *op. cit.*, стр. 20.